

LİSÂNÜ'L-ARAB

(لسان العرب)

İbn Manzûr'un
(ö. 711/1311)Arapça sözlüklerin en büyüklerinden
olan ansiklopedik sözlüğü.

22 Zilhicce 689 (26 Aralık 1290) tarihinde eserini tamamlayan İbn Manzûr mu'kaddimesinde, önceki sözlükleri ya kelime sayısı fazla fakat tasnifi başarısız veya tasnifi güzel olmakla birlikte kelime sayısı az olmak üzere iki kategoride ele alıp eleştirmekte ve bu eksiklikleri gidermek üzere *Tehzîbü'l-luğa* (Ezherî), *el-Muḥkem* (İbn Sîde), *eş-Şihâh* (Cevherî), *et-Tenbîh ve'l-izâh ammâ vaḳa'a fi's-Şihâh* (İbn Berrî) ve *en-Nihâye* (Mecdüddin İbnü'l-Esr) adlı sözlükleri temel kaynak olarak kullanmak suretiyle tasnif ve hacim bakımından daha mükemmel bir sözlük yazmak istediğini, bunu da Kur'an ve Sünnet'in dili olan Arapça'yı korumak için yaptığını açıklamaktadır.

İbn Manzûr *Lisânü'l-'Arab*'a, mukaddimeden sonra biri Ezherî'nin *Tehzîbü'l-luğa*'sının sonunda yer alan, bazı sûrelerin başındaki hurûf-ı mukattaa ile ilgili, diğeri Harâllî'den naklen hece (alfabe) harflerinin mahreç ve sıfatlarına dair olmak üzere iki bölüm (bab) eklemiştir (İbrâhim el-Ebyârî, I, 363). Bölümlerin girişinde o bölümü oluşturan harfin mahreç ve sıfatları ile âlimlerin bu konudaki ihtilâfları çeşitli kaynaklardan aktarılarak verilmiştir.

Lisânü'l-'Arab'da kelimeler "Şihâh" ekolüne göre düzenlenmiş, kelime köklerinin son harfleri "bab", ilk harfleri "fası" adıyla alfabetik olarak dizilmiştir. Ortadaki harfler arasında da alfabetik sıra gözetilmiş, türemiş kelimeler ilgili kök altında yer almıştır. Buna göre köklerinin son harfi hemze olan kelimeler birinci bölümü, yâ olanlar da son bölümü oluşturmuştur.

Sözlükte kelimelerin anlamları âyet, hadis ve şiirden getirilmiş bol örneklerle (şevâhid) delillendirilmiştir. Örneklerin sadece anlam yönü değil sarf, nahiv, itikadî, fikhî ve ahlâkî yönleri üzerinde de durulmuş, yer yer değişik lehçelere temas edilmiştir. Bazı şiir örneklerinin sadece *Lisânü'l-'Arab*'da bulunması müellifin anılan beş temel kaynaktan başka eserlerden de yararlandığını göstermektedir.

Dil, tefsir, hadis, fıkıh, şahıs ve yer adları ile tarihî olaylar ve edebiyat tarihine

dair verilen bilgiler *Lisânü'l-'Arab*'a ansiklopedi niteliği kazandırmaktadır. Sözlüğün kök ve türev olarak 80.000 kelime ihtiva ettiği söylenir. Bilgisayarla yapılan sayıma göre eserde 6538 üçlü (sülâsî), 2548 dördü (rubâî) ve 187 beşli (humâsî) olmak üzere toplam 9273 kök kelime yer almaktadır (Ali Hilmî Mûsâ, s. 149).

Lisânü'l-'Arab iç sıralamada bazan isimleri, bazan da fiilleri öne alması, yararlandığı kaynaklardaki bir kısım kelime veya mânaları kaydetmemesi, ayrıca bazı kelime ve mânaları ihmal etmesi, sadece Abbâsîler devrine kadarki edebî malzemen faydalanılması, sonraki edebî ürünlerle halk ağzındaki kelimelere fasih kabul edilmediğinden yer verilmemesi gibi yönleriyle eleştirilmiştir (Hüseyn Nassâr, II, 571-572).

Eser ilk defa Fâris eş-Şidyâk'ın tashihiyle yirmi cilt olarak neşredilmiş (Bulak 1299-1308), daha sonra defalarca basılmıştır (I-XV, Beyrut 1955-1956, 1968; I-XV, Beyrut 1963; I-XX, Beyrut 1965 [Bulak baskısından ofset]; nşr. Yûsuf Hayyât – Nedim Mar'aşlı, I-IV, Beyrut 1970 [kelimeler kökün İngilizce ve Fransızca karşılıkları ile Arap dil akademilerin kabul edilen ilmi ve teknik terimler olarak ilâve edilmiş, adı da *Lisânü'l-'Arabi'l-muḥîṭ* şeklinde değiştirilmiştir]; nşr. Abdullah Ali el-Kebîr v.dğr., I-IX, Kahire 1979-1986 [ilk harfe göre alfabetik dizimli olup son üç cildi çeşitli fihristlerden oluşur]; nşr. Emîn M. Abdülvehâb – M. Sâdık el-Ubeydî, I-XVIII, Beyrut 1986 [son üç cilt fihrist, 2. bs. 1417/1997]; nşr. Ali Şîrî, I-XVIII, Beyrut 1408/1988 [son üç cilt fihristtir]).

Özellikle basıldıktan sonra ilim adamlarının dikkatini çeken *Lisânü'l-'Arab* üzerinde ta'lik, tashih, tenkit, ihtisar ve fihrist türünde birçok çalışma yapılmıştır. Sözlük daha önce Abdullah b. Muhammed ed-Demenhûrî (ö. 1027/1618) tarafından "Reşfû'd-darab min Lisâni'l-'Arab" adıyla ihtisar edilmeye başlanmış, fakat tamamlanamamıştır. Abdullah İsmâil es-Sâvî eseri, *Tehzîbü'l-Lisân* ismiyle kelimeleri ilk harflerine göre alfabetik olarak dizip tehzip ve ihtisar etmiş (ilk beş cildi Kahire 1335), Muhammed en-Necârî de aynı adla kelimeleri alfabetik sıraya göre dizmek suretiyle eseri tehzip ve ihtisar etmiş ve bazı ilâvelerde bulunmuştur. Abdülemîr Ali Mühennâ başkanlığındaki bir heyet sözlüğü *Lisânü'l-Lisân Tehzîbü Lisâni'l-'Arab* ismiyle ihtisar etmiştir (I-II, Beyrut 1993).

Lisânü'l-'Arab'ın hatalarının tashihine dair ilk çalışma, Muhammed el-Hüseynî'nin Bulak baskısının kenarına düştüğü tashih notlarıdır. İkinci çalışma, Ahmed Teymur Paşa'nın *Taşhîhu aḡlâtı Lisâni'l-'Arab* adıyla yazdığı eserdir (I-II, Kahire 1334-1343). Bu konuda bir diğer çalışma, Abdüsselâm Muhammed Hârûn'un *Tahkiḳât ve tenbîhât fi Mu'cemi Lisâni'l-'Arab*'ıdır (Kahire 1399). Abdüssettâr Ahmed Ferrâc'ın Dimaşk Arap İlim Akademisi dergisinde çıkan makalelerinden (1960) sonra Tefvîk Dâvûd Kurbân da sözlükteki hatalara dair birçok makale yayımlanmıştır (bk. bibl.). Fritz Krenkow, *Lisânü'l-'Arab*'ın yarısı hacminde ta'likat (tashih, tenkit ve tamamlama notları) yazdığı gibi Seyyid b. Ali el-Mersafî de Bulak baskısı üzerine eserin hacmine yakın ta'likat kalem almıştır (Ahmed Abdülgafûr Attâr, s. 201).

Lisânü'l-'Arab'ın son zamanlarda yapılan baskılarına (Kahire 1979-1986; Beyrut 1986, 1408/1988) değişik fihrist / indeks ciltleri eklendiği gibi müstakil indeksleri de hazırlanmıştır. Mevlevî Abdülkayyum'un Bulak neşrini esas alarak hazırladığı indeks Lahor'da basılmıştır (1938). Yâsîn el-Eyyûbî, *Mu'cemü's-şu'arâ' fi Lisâni'l-'Arab* adıyla sözlükte geçen şairlerin indeksini hazırlamış (Beyrut 1980), Hafîl Ahmed Amâyire ve Ahmed Ebû'l-Heycâ da Beyrut 1968 baskısını esas alarak bilgisayar yardımıyla *Lisânü'l-'Arab*'ın ayrıntılı bir indeksini yapmıştır (I-VII, Beyrut 1407/1987).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut 1414/1994, "crb" md.; ayrıca bk. Ahmed Fâris eş-Şidyâk'ın mukaddimesi, I, 5-6; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs* (nşr. Ali Şîrî), Beyrut 1414/1994, "krm" md., ayrıca bk. mukaddime, I, 49; Siddîk Hasan Han, *el-Bûlğa fi usûli'l-luğa* (nşr. Nezîr Muhammed Mektebî), Beyrut 1408/1988, s. 486-489; Brockelmann, *GAL*, II, 25; *Suppl.*, II, 14-15; J. A. Haywood, *Arabic Lexicography*, Leiden 1965, s. 72-91; Hüseyn Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabi: Neş'etühü ve tetavvürühü*, Kahire 1968, II, 544-574; Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyye: Bedâ'etühâ ve tetavvürühâ*, Beyrut 1981, s. 113-118; Abdülazîz b. Yûsuf Keylânî, "Kırâ'e tahlîliyye fi mu'kaddimeti's-Şidyâk 'alâ Lisâni'l-'Arab", *Fi'l-mu'cemiyeti'l-'Arabiyyeti'l-mu'âşıra*, Beyrut 1407/1987, s. 155-180; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *eş-Şihâh ve medârisü'l-mu'cemâti'l-'Arabiyye*, Mekke 1410/1990, s. 201; Ali Hilmî Mûsâ, "Dirâse tükniyye mu'kârene li-me'âcimi's-Şihâh ve Lisâni'l-'Arab ve Tacî'l-'arûs", *el-Mu'cemü'l-'Arabiyyü't-târîhî*, Tunus 1991, s. 147-158; Yûsuf Abdülganî Abdullah, *Mu'cemü'l-me'âcimi'l-'Arabiyye*, Beyrut 1411/1991, s. 187-193; Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'c-*

LİSÂNÜ'L-ARAB

cemü'l-me'âcim, Beyrut 1993, s. 220-221, 234; Tefkik Dâvûd Kurbân, "Emşile mine'l-aglâti'l-vâkı'a fî Lisâni'l-'Arab", *MMiAdm.*, XXXIX (1964), s. 510-515, 687-702; XL (1965), s. 533-535, 678-690, 890-895; XLI (1966), s. 203-208, 388-391, 546-567, 728-741; XLII (1967), s. 363-365, 641-643; Ahmed Muhtâr Ömer, "İbn Manzûr el-Lugavî", *Revista del Instituto de Estudios Islámicos en Madrid*, XVIII, Madrid 1974-75, s. 155-164; Fârûk Mahmûd el-Cenûbî, "Menhecû İbn Manzûr ve menhecühû fî Lisâni'l-'Arab", *Âdâbü'r-Râfideyn*, VII, Musul 1976, s. 507-528; Hannâ Haddâd, "Cühûdü'l-mu'âşırîn fî hîdmeti Lisâni'l-'Arab ve fihristihî", *The Arabist Budapest Studies in Arabic*, XI-XII, Budapest 1994, s. 135-150; Ahmed Ateş, "İbn Manzûr", *İA*, V/2, s. 768-769; İbrâhîm el-Ebyârî, "Lisânü'l-'Arab", *Tİ*, I, 353-367; Muhammed Cevâd-ı Envârî, "İbn Manzûr", *DMBİ*, IV, 704-706.

HULÛSİ KILIÇ

LİSÂNÜ'L-MİZÂN

(لسان الميزان)

Zehebî'nin zayıf râvilere dair
Mizânü'l-'îtidâl'inin
İbn Hacer el-Askalânî
(ö. 852/1449)

tarafından yapılan muhtasarı, zeyli
ve ikmalî mahiyetindeki eser
(bk. MİZÂNÜ'L-'İTİDÂL).

LITTMANN, Enno

(1875-1958)

Alman dilbilimci ve şarkiyatçısı.

Kuzey Almanya'nın Oldenburg şehrinde doğdu. Babasının yabancı dillere ilgi duyan ve evinde dille ilgili çeşitli kitaplar bulunduran bir matbaacı olmasının da etkisiyle henüz lise öğrencisi iken Grekçe, Latince, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca ve Ortadoğu dillerinin esaslarını öğrendi; ayrıca yaz tatillerinde gittiği akrabalarının yanında Kuzey Almanca ile fasih Almanca arasındaki farklılıklar üzerine çalıştı. 1895-1898 yıllarında Berlin, Greifswald, Halle ve Strasburg üniversitelerinde dil bilimi okudu; en önemli hocaları Sâmî dilleri ve aruz uzmanı Franz Praetorius, ilâhiyatçı ve tarihçi Emil Kautsch, tarihçi Eduard Meyer, Germanist Otto Bremer ve Habeş dilleri uzmanı August Dilmann'dır.

1898'de İbrânice ve din dersleri öğretmenliğiyle Almanca, Latince ve İngilizce öğretmen yardımcılığı sınavlarını kazanan Littmann, birkaç ay sonra Habeşistan'ın Tigre dilinde fiiller üzerine hazırladığı tezle dil bilimi doktoru oldu ve Strasburg Üniversitesi'nde Theodor Nöldeke

ile birlikte çalışmaya başladı. 1899-1900'de Amerika Princeton Üniversitesi'nin Ortadoğu'ya düzenlediği arkeolojik bir araştırma gezisine katıldı. 1901'de bu üniversitenin Doğu dilleri bölümüne okutman tayin edildi ve 1906 yılına kadar görevinin süredürdü; bu arada 1904-1905'te ikinci defa Suriye ve Filistin'e bir araştırma gezisi yaptı. 1906'da Strasburg Üniversitesi'nde Nöldeke'den boşalan Şarkiyat Merkezi'nin yöneticiliğine getirildi ve 1951'de buradan emekliye ayrıldı. Uzun akademik hayatı boyunca Göttingen, Bonn ve Tübingen üniversitelerinde kısa sürelerle misafir hoca olarak bulundu; konferanslar vermek ve Kahire Akademisi'nin toplantılarına katılmak üzere sık sık Mısır'a gitti. Tigre diline ait metinler derlemek ve Kral Ezânâ'nın (IV. yüzyıl) eski Geez dilindeki kitâbelerini okumak için Habeşistan'a ve bir Amerikan araştırma heyetiyle birlikte henüz tamamen çözülememiş olan Lidya dilindeki kitâbeleri incelemek üzere Sardes'e (Manisa) seyahatler yaptı. 1904-1911 yılları arasında *Bibliotheca Abessinica* ve 1922-1934 yıllarında *Zeitschrift für Semitistik* adlı dergileri çıkardı. Mayıs 1958'de Tübingen'de ölen Littmann Berlin, Göttingen, Mainz, Amsterdam, Brüksel, Kahire, Kopenhag, Paris ve Roma bilimler akademisinin asil üyesi ve birçok akademinin onur üyesi idi; aldığı çeşitli nişanlar arasında Dünya Barış Cemiyeti'nin 1931 yılında verdiği "Pour le mérite" (liyakat) nişanı da bulunuyordu.

İrili ufaklı eserlerinin sayısı 549'a ulaşan Littmann'ın ilgi alanı çok geniştir. Habeşistan ve Kuzey Afrika'dan Kıbrıs, Anadolu, Kafkaslar dahil Uzakdoğu'ya kadar devam eden bütün bir coğrafyanın dil-edebiyat, arkeoloji-tarih, etnoloji, ilimler tarihi ve folkloruyla ilgilenmiş; Mısır papirüslerinden Sumer, Asur, Hitit tabletlerine, Sebe kitâbeleri ve Habeş, Kıptî,

Ârâmî deri tomarlarından Ermeni, Soğd, Hint, Çin, Tibet, Japon yazmalarına kadar bu coğrafyadaki yazılı belgelerin çözümleri üzerinde durmuş; Tevrat, İncil ve Kur'an'ı incelemiş; Müsevlik, Yakınoğu Hıristiyanlığı ve İslâmiyet'i tek tek ve karşılaştırmalı olarak ele almış; telif çalışmalarının yanında Habeş ve Arap halk dillerinden Almanca'ya çeviriler yaparak bunlardan özellikle altı ciltlik *Binbir Gece Masalları* ile Arabistler arasında büyük ün kazanmıştır.

Littmann'ın eserlerinden bazıları şunlardır: *Neuarabische Volkspoesie* (Berlin 1902); *A List of Arabic Manuscripts in Princeton University Library* (Princeton-Leipzig 1904); *Ustûretü meliketi Sebe* (1904[el-Mektebetü'l-Habeşiyey]); *Geschichte der äthiopischen Litteratur* (Leipzig 1909); *Tausend und eine Nacht in der arabischen Literatur* (I-VI, Leipzig 1921-1928); *Morgenländische Wörter im Deutschen* (Tübingen 1924); *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âşır* (Göttingen 1951); *Arabische Marchen* (Leipzig 1954); *Die schönsten Geschichten aus 1001 Nacht* (Wiesbaden 1955); *Arabische Marchen und Schwanke aus Ägypten nach mündlicher Überlieferung gesammelt, übersetzt und erklärt* (Wiesbaden 1955); *Wörterbuch die Tigre-sprache. Tigre-Deutsch-Englisch* (I-III, Wiesbaden 1956-1958; Maria Höfner ile birlikte); *Äthiopien* (Tübingen 1957); *Arabische und abessinische Dichtungen* (Zürich 1958) (eserlerinin tamamı için bk. *The Library of Enno Littmann 1875-1958*).

BİBLİYOGRAFYA :

A. Schall, "Verzeichnis der Schriften von Enno Littmann", *Ein Jahrhundert Orientalistik*, Wiesbaden 1955, s. 139-195; a.m.f., "Enno Littmann 1875-1958", *Bonner Gelehrte Beiträge zur Geschichte der Wissenschaften in Bonn*, Bonn 1970, s. 338-345; *The Library of Enno Littmann 1875-1958*, Leiden 1959, nr. 307; M. Höfner, "Nachruf auf Enno Littmann", *Af.O*, XVIII (1959), s. 483-484; R. Paret, "Enno Littman (1875-1958)", *ZDMG*, CIX (1959), s. 9-15; Thomas Fischer, "Wissenschaftlicher Nachlass Littmann (-Nöldeke)", a.e., CXXXV (1985), s. 26 vd.; H. H. Biesterfeldt, "Enno Littmann, Leben und Arbeit", *Oriens*, XXIX-XXX (1986), s. 1-101; T. W. Buckley, "Littmann, Enno", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1967, VIII, 857.

MEHMET KANAR

LIVÂ

(bk. BAYRAK; SANCAK).

Enno
Littmann